

Кулик Олександр Георгійович,
доктор юридичних наук, старший науковий співробітник, завідувач науково-
дослідної лабораторії ДНДІ МВС України,
м. Київ, Україна
ORCID ID 0000-0002-5172-8996

ОСНОВНІ ТЕНДЕНЦІЇ ПОЛІТИКИ ПРИЗНАЧЕННЯ КРИМІНАЛЬНИХ ПОКАРАНЬ В УКРАЇНІ

Робота присвячена аналізу практики призначення засудженим особам кримінальних покарань різних видів, а також їх звільнення від покарання та його відбування за період 2004–2018 рр. Зокрема, розглянуто структуру засуджених до відбування покарання осіб за видом призначеного їм основного покарання. Охарактеризовано динаміку числа осіб, засуджених до видів кримінальних покарань, які призначаються судами найчастіше – позбавлення волі на певний строк, штраф, арешт, громадські роботи, обмеження волі. Зроблено висновок щодо безсумнівної необхідності подальшого моніторингу практики застосування кримінальних покарань, більш глибокого дослідження її як суттєвого фактора впливу на криміногенну ситуацію в країні.

Ключові слова: кримінальне покарання, вид кримінального покарання, політика призначення кримінальних покарань, основні та додаткові кримінальні покарання, позбавлення волі, штраф, арешт, громадські роботи, звільнення від покарання, звільнення від відбування покарання з випробуванням.

Одним із важливих напрямів політики протидії злочинності в державі є призначення кримінальних покарань особам, засудженим за вчинення злочинів. Це завершальний етап діяльності системи кримінального судочинства країни, на якому значною мірою визначається її ефективність. Своєчасне і неухильне накладення на всіх осіб, що вчинили злочини, кримінальних покарань, які відповідають суспільній небезпечності діянь, здійснює потужний превентивний вплив і на суспільство в цілому, і на самого злочинця зокрема. Навпаки, призначення покарань, які не є адекватними тяжкості вчинених злочинів, значні затримки судового розгляду кримінальних проваджень, необґрунтовані звільнення злочинців від відбування покарання сприяють формуванню у них відчуття безкарності, уявлення щодо можливості й в подальшому вчиняти такі дії, а в суспільстві зростають відчуття відсутності законності та справедливості, уявлення про неспроможність держави забезпечити правопорядок і безпеку людей. Давно встановлено, що в країнах із низьким рівнем злочинності вагомим фактором такого стану речей є жорсткий соціально-правовий контроль за злочинністю, в тому числі – судовий [1].

В Україні до цього часу проблема призначення кримінальних покарань за вчинення злочинів та його вплив на кримінальну ситуацію в країні не привернула

належну увагу кримінологів. Можна лише вказати на відповідні розділи в наших роботах, присвячених аналізу стану злочинності в Україні та факторам, які його зумовлюють [2, с. 161–202; 3, с. 291–332] та окремі статті [4]. Проте практика призначення засудженим особам кримінальних покарань різних видів, а також їх звільнення від відбування покарання є одним із головних напрямів кримінально-правової політики держави і вагомим фактором впливу на кримінальну ситуацію в країні.

Статтю підготовлено на основі аналізу даних, які містяться у формі статистичної звітності Державної судової адміністрації України № 6[5]. У роботі проаналізовано структуру осіб, засуджених до відбування покарання, за видом призначеного їм основного та додаткового покарання; динамічні зміни, які в ній відбулися упродовж 2004–2018 рр.; охарактеризовано практику призначення позбавлення волі, встановлено, на які строки цей вид покарання призначається частіше; визначені сучасні підходи судів до звільнення засуджених осіб від відбування покарання.

Для забезпечення належного розуміння аналітичних даних, їх інтерпретації вченими та практичними працівниками правоохоронних органів під час аналізу використовувалися лише прості методи описової статистики – зведення, групування статистичних даних, їх графічного зображення; розрахування абсолютних, величин, відносних показників динаміки (темпів приросту) та структури (частки).

Розподіл засуджених осіб за видом призначеного їм основного та додаткового покарання. Основним видом кримінального покарання в Україні протягом аналізованого періоду було позбавлення волі на певний строк (рис. 1).

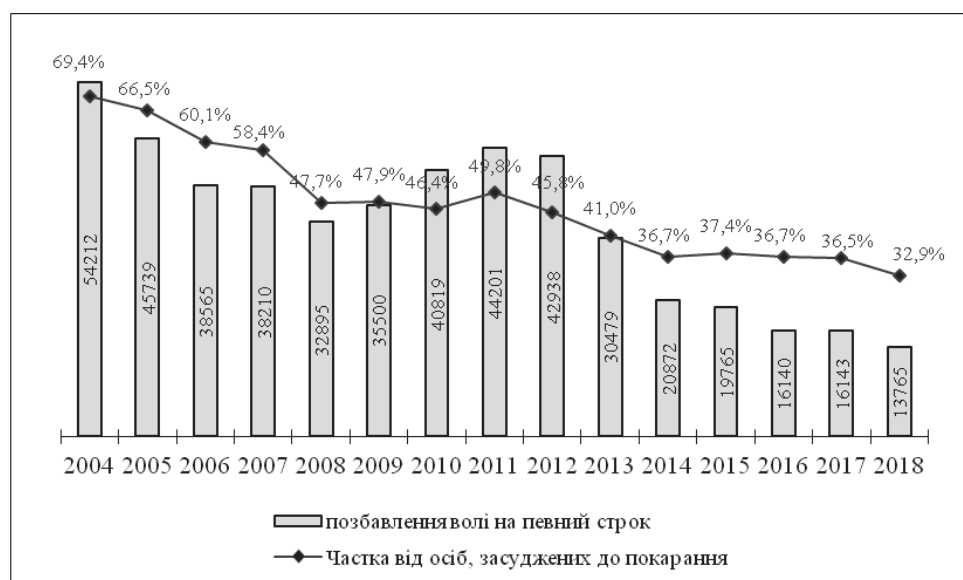

Рис. 1. Динаміка кількості осіб, засуджених до позбавлення волі на певний строк в Україні у 2004–2018 рр.

Кількість засуджених до цього покарання у 2004–2008 рр. інтенсивно зменшувалася. У 2004 р. його було призначено 54212 особам, у 2008 р. – 32895, тобто у 1,6 рази менше, у наступні три роки мало місце зростання чисельності

таких осіб на 34,4 %, і у 2011 р. вона дорівнювала 44201. В останні роки аналітичного періоду кількість осіб, засуджених до позбавлення волі на певний строк, знову зменшувалась, особливо суттєво у 2013 та 2014 рр. (–29,0 % та –31,5 % відповідно). У 2016 р. кількість засуджених до цього виду покарання дорівнювала 16140, у наступному році вона залишилася такою ж, а у 2018 р. знову зменшилася і становила 13765, що у 3,9 рази менше, ніж у першому році аналізованого періоду, і у 3,2 рази менше, ніж у 2011 р. – році останнього зростання зазначеного показника.

Така динаміка обумовила суттєве зменшення частки зазначених осіб серед всіх засуджених до покарання. У 2004 р. вона складала 69,4 %, у 2008 р. зменшилася до 47,7 %, у 2011 р. дещо збільшилася і становила 49,8 %, а у наступні роки майже щороку скорочувалася і у 2018 р. дорівнювала 32,9 %. Таким чином, протягом аналізованого періоду відсоток осіб, яких було засуджено до позбавлення волі на певні строки, серед всіх засуджених до покарання, зменшився більш ніж у два рази.

Головною характеристикою позбавлення волі є строк, на який воно признається. Його тривалість визначає рівень тяжкості цього покарання. Відповідно дуже важливою характеристикою практики призначення цього виду кримінального покарання є співвідношення осіб, засуджених до різних строків позбавлення волі.

У статистичній звітності виділяється 7 інтервалів строків, на які признається позбавлення волі: до 1 року включно, від 1 до 2 років, від 2 до 3 років, від 3 до 5 років, від 5 до 10 років, від 10 до 15 років та від 15 до 25 років.

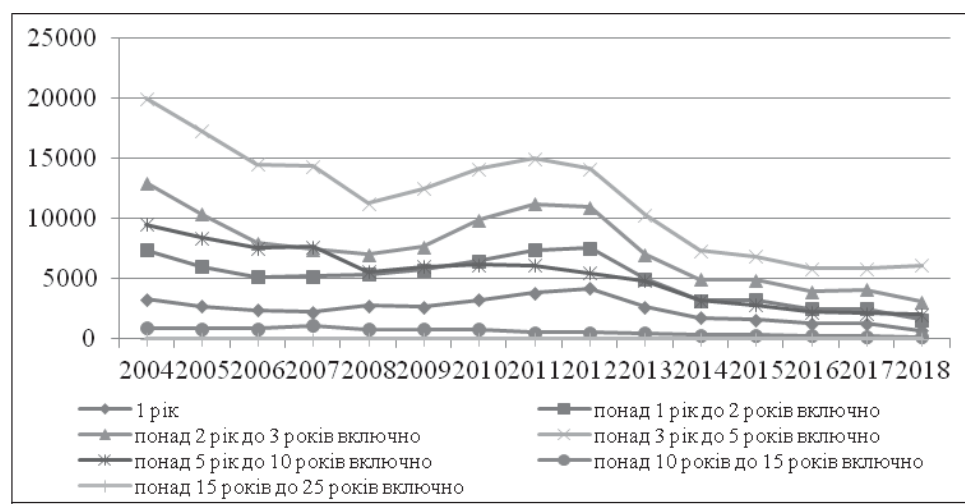

Рис. 2. Динаміка кількості осіб, засуджених до позбавлення волі на певні строки в Україні у 2004–2018 рр.

Як бачимо на рисунку 2, чисельність всіх груп осіб, засуджених до певних строків позбавлення волі, зменшувалася. Різними були тільки темпи зменшення. Кількість осіб, яких було засуджено до позбавлення волі на строк до 1 року, у 2004 р. дорівнювала 3341. У 2005–2007 рр. число засуджених на цей строк постійно скорочувалося і склало на кінець трирічного відтинку часу 2278. У наступні 5

років відбувалося постійне збільшення кількості засуджених цієї категорії, в результаті якого у 2012 р. воно досягло 4206 (у 1,8 рази більше, ніж у 2007 р.). В останні роки аналізованого періоду на фоні зменшення загальної кількості засуджених скоротилась і кількість осіб, яких було засуджено до позбавлення волі на цей строк. У 2017 р. цей показник зменшився у 3,3 рази, якщо порівняти з 2012 р., та дорівнював 1278. У 2018 р. кількість осіб, яких було засуджено до позбавлення волі на цей строк, зменшилося відразу в 1,8 рази і дорівнювала 700. Слід відзначити, що найбільше зменшення кількості осіб цієї категорії відбулося у 2013 (–36,2 %), 2014 (–33,7 %), 2016 (–18,1 %) та 2018 (–45,2 %) роках.

Частка таких осіб серед всіх, кому було призначено цей вид покарання, у 2004 р. становила 6,2 %, до 2012 р. вона переважно зростала і дорівнювала у цьому році 9,8 %, а в останні роки цей показник постійно зменшувався і у 2018 р. дорівнював 5,1 %. Можна констатувати, що на сьогодні суди фактично відмовилися від призначення позбавлення волі на такий короткий термін.

Чисельність осіб, засуджених до позбавлення волі на строк від 1 до 2 років, змінювалась за аналізований період аналогічно. У 2004 р. вона дорівнювала 7387, протягом наступних двох років знизилася до 5178, а у 2007–2012 рр. – зросла до 7575 (у 1,5 рази більше, ніж у 2006 р.). В останні роки періоду, що аналізується, кількість осіб цієї категорії скоротилась у 4,6 рази та у 2018 р. дорівнювала 1639. Кількість осіб, засуджених до позбавлення волі на цей строк, також, як і осіб попередньої категорії, істотно скоротилася в ті ж роки (2013 р.: –33,5 %, 2014 р.: –36,1 %, 2016 р.: –23,1 %, 2018 р.: –34,4 %).

Частка осіб, засуджених до позбавлення волі на строк від 1 до 2 років, серед усіх засуджених до позбавлення волі на певний строк, протягом розглядуваного періоду не зазнавала надто значних змін. У 2004–2007 рр. вона складала в середньому 13,5 %, у 2008–2012 рр. зросла до 17,6 %, до 2017 р. включно коливалася на рівні 16 %, а у 2018 р. зменшилася до 11,9 %.

Тенденція зменшення чисельності засуджених, яким було призначено позбавлення волі на строк від 2 до 3 років, на відміну від двох попередніх категорій засуджених до цього покарання, тривала дещо довше – до 2008 р. За ці роки їх кількість зменшилась із 13020 до 7021, тобто у 1,9 рази. У 2009–2011 рр. цей показник збільшився на 60,3 % і дорівнював 11256. У наступні роки він зменшився у 3,7 рази (особливо суттєво у 2013 р.: –35,6 %, 2014 р.: –29,9 %, 2016 р.: –19,2 %, 2018 р.: –25,2 %) та у 2018 р. – 3082 особи. Частка таких осіб серед всіх засуджених до позбавлення волі на певний строк протягом 2005–2007 рр. зменшилась з 24,0 % до 19,6 %, потім зросла до 25,5 % у 2011 та 2012 рр., у наступні роки знаходилася приблизно на цьому рівні, а у 2018 р. зменшилася до 22,4 %.

Найчастіше позбавлення волі призначалося на строк від 3 до 5 років включно. Кількість осіб, яким було призначено покарання на цей строк, у 2004–2008 рр. знизилася з 19993 до 11279 (у 1,8 рази). У наступні три роки число засуджених до позбавлення волі цієї групи збільшилося на 33,0 % і у 2011 р. дорівнювало 14997. У подальшому переважала тенденція до зниження числа таких осіб, але воно було значним лише у 2013–2014 рр. (–27,0 % та –28,7 % відповідно). У 2015–2017 рр. це зниження було не таким суттєвим, а у 2018 р. кількість таких осіб взагалі зросла на 4,5 % і склала 6127. Частка осіб, засуджених до позбавлення

волі на строк від 3 до 5 років, була найвищою серед всіх засуджених до цього виду покарання. У 2004–2007 рр. вона знаходилась на рівні 37–38 %, у наступні роки коливалася не значно та складала в середньому 34,7 %, а у 2018 р. зросла до 44,5 %.

Динаміка кількості осіб, засуджених до позбавлення волі на строк від 5 до 10 років включно, була в цілому схожою з динамікою засуджених до менших строків позбавлення волі, але мала й певні відмінності. У 2004 р. кількість таких осіб становила 9553, у наступні 4 роки вона знизилась у 1,7 рази та у 2008 р. дорівнювала 5609. У 2009–2010 рр. чисельність цих осіб зросла на 9,3 % і склала 6168. В останні роки вона постійно знижувалась, у результаті чого у 2018 р. до позбавлення волі на зазначений строк було засуджено 2040 осіб, що у 3 рази менше, ніж у 2011 р. Частка таких осіб серед усіх, засуджених до позбавлення волі на певний строк, у 2004 р. складала 17,6 %, у наступні 3 роки – зросла до 20,0 %, у 2008–2012 рр. – знизилася до 12,8 %, у 2013–2014 рр. – перебувала на рівні 15–16 %, у 2015–2017 рр. становила 13–14 %, а у 2018 р. – 14,8 %.

Специфічною була динаміка кількості засуджених до найбільш великих строків позбавлення волі. Оскільки відповідні абсолютні дані є відносно незначними, їх динаміка характеризувалась нестабільністю тенденції, більш частими і значними коливаннями показників.

Істотно змінилася чисельність осіб, засуджених до позбавлення волі на строк від 10 до 15 років включно. У 2004 р. вона дорівнювала 904, у наступні два роки перебувала на цьому ж рівні, а у 2007 р. зросла відразу на 31,1 % і склала 1142. У наступні роки кількість осіб, яким було призначено це покарання, постійно скорочувалася, особливо помітно це у 2008 (–29,2 %), 2011 (–35,3 %), 2014 (–32,4 %) та 2018 (–32,2 %) роках. У 2018 р. було зафіксовано лише 175 осіб, покараних таким чином, що у 6,5 рази менше, ніж у 2007 р. Частка осіб цієї категорії серед усіх, засуджених до позбавлення волі на певний строк, була протягом аналізованого періоду незначною і коливалася у межах від 1,2 % до 3,0 %, а у 2018 р. склала 1,3 %.

Позбавлення волі на строк від 15 до 25 років призначалося дуже рідко. Всього за 2004–2018 рр. таке покарання отримало 73 особи, тобто в середньому близько 5 на рік. Характерно, що у 2009–2010 рр., у 2014–2015 рр. та 2017 р. до такого покарання не було засуджено жодної особи. Відсоток таких осіб серед усіх, засуджених до позбавлення волі, був у край низьким.

Слід наголосити, що довічне позбавлення волі застосовувалося значно частіше, ніж позбавлення волі строком на 15–25 років. Протягом 2004–2018 рр. воно було призначено 849 особам. З року в рік кількість осіб, засуджених до довічного позбавлення волі, істотно коливалася. У 2004 р. вона складала 22, а у 2007 р. збільшилася до 115 осіб. У наступному році цей показник зменшився до 70, а у 2010 р. – зріс до 101. У 2011–2015 рр. таке покарання призначалося у середньому щороку 44 особам, а в останні три роки аналізованого періоду таких осіб кожного року було трохи більше 20.

Розглянемо показники середніх часток осіб, яким протягом зазначеного періоду призначалося основне покарання у вигляді позбавлення волі на певні строки.

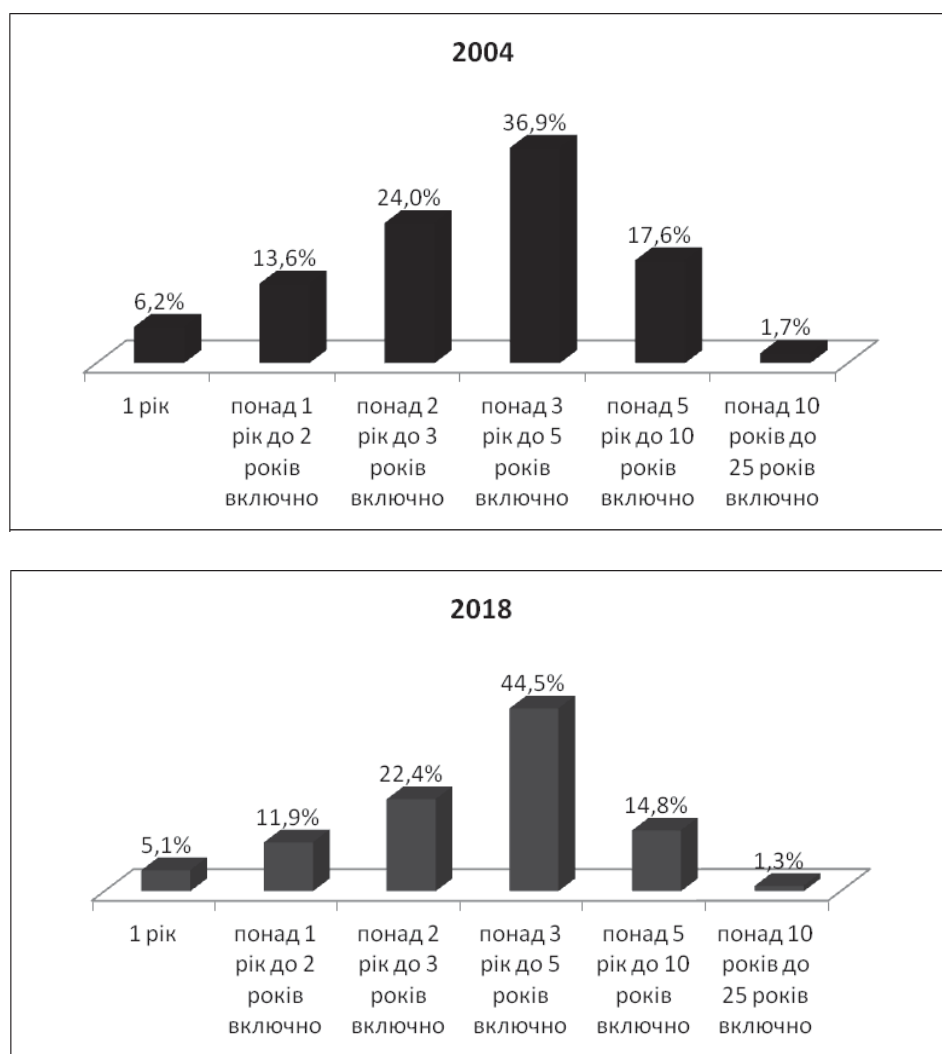

Рис. 3. Розподіл осіб, засуджених до різних строків позбавлення волі, за середньою часткою серед усіх засуджених до цього виду покарання в Україні у 2004 та 2018 рр.

Як видно з рисунка 3, розподіл засуджених до різних строків позбавлення волі має асиметричний характер, тобто відхиляється від нормального. Спостерігається лівостороння скошеність, яка відображає переважання серед засуджених до цього виду покарання осіб, яким були призначені невеликі строки позбавлення волі. В середньому протягом аналізованого періоду на строк до 3-х років засуджувалось 46,1 % усіх, хто був позбавлений волі. Найчастіше застосовувалось позбавлення волі на строк від 3-х до 5-ти років (у середньому щодо 36,2 % усіх засуджених до позбавлення волі). Відповідний показник утворює вершину діаграми. Середня частка осіб, яким позбавлення волі призначалось на тривалі строки, була протягом аналізованого періоду значно нижчою, ніж частка тих, кому це покарання було призначене на короткі терміни (від 5 до 10 років – 15,9 %, від 10 до 25 років – 1,8 %).

© Kulyk Oleksandr, 2019

Ці дані підтверджують наявність тенденції до лібералізації політики призначення кримінальних покарань в країні, зокрема шляхом більш частого застосування позбавлення волі на незначні строки.

Наступним за частотою призначення, особливо в останні роки, є такий вид основного покарання, як штраф. У динаміці кількості осіб, засуджених до штрафу, переважала тенденція зростання (рис. 4). Особливо інтенсивним воно було у 2005–2008 рр. За ці роки кількість осіб, засуджених до зазначеного виду покарання, збільшилась з 11393 до 21964, тобто майже у 2 рази. У наступні 5 років цей показник коливався то в бік зменшення, то зростання. Найбільшим він був у 2010 р. – 25095. У 2014–2016 рр., згідно з загальною тенденцією зменшення кількості засуджених, число осіб, яким було призначено покарання у вигляді штрафу, знизилось до 16637 (–32,3 % порівняно з показником 2013 р.). Натомість в останні два роки розглядуваного періоду кількість осіб, засуджених до такого покарання, знову зросла до 18523 (+11,3 %) та 19857 (+7,2 %).

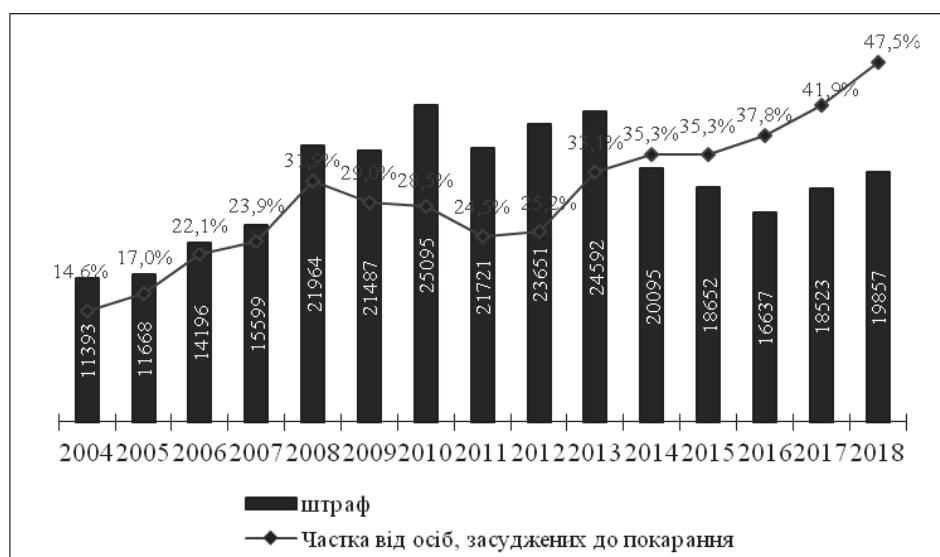

Рис. 4. Динаміка кількості осіб, засуджених до штрафу в Україні у 2004–2018 рр.

Протягом аналітичного періоду спостерігалася тенденція суттєвого зростання частки оштрафованих серед всіх засуджених до покарання. Якщо у 2004 р. вона складала 14,6 %, то у 2018 р. збільшилася до 47,5 %. Тобто в останні три роки до штрафу було засуджено більшу кількість осіб, ніж до позбавлення волі на певний строк.

Суттєве збільшення частки осіб, засуджених до штрафу, дає підстави припустити, що в межах тенденції до лібералізації політики призначення кримінальних покарань, подальшого розвитку ринкових відносин у країні штрафи будуть застосовуватися судами ще частіше.

Протягом аналізованого періоду суди також все активніше призначали засудженим такі види покарання, як громадські роботи та арешт.

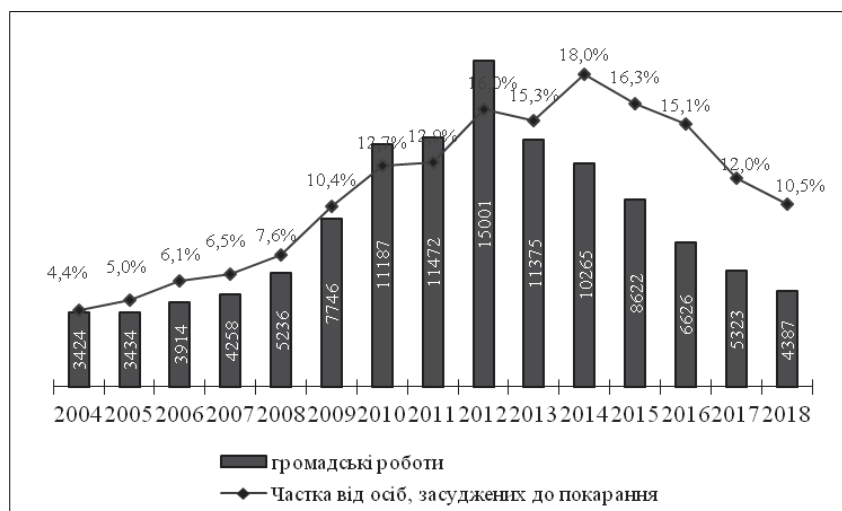

Рис. 5. Динаміка кількості осіб, засуджених до громадських робіт в Україні у 2004–2018 рр.

Особливо суттєво збільшувалась частка осіб, яких було засуджено до громадських робіт. У 2004 р. таке покарання отримали 3424 особи, а у 2005–2012 рр. їх чисельність постійно зростала і склала на кінець цього відтинку часу 15001, тобто у 4,4 рази більше, ніж показник за 2004 р. (рис. 5). У наступні роки зменшувалася загальна кількість засуджених до відбування покарання і відповідно чисельність тих, кому призначалися громадські роботи. За шість років цей показник зменшився у 3,4 рази і становив у 2018 р. 4387. Частка засуджених до громадських робіт серед усіх засуджених до покарання протягом 2005–2014 рр. зростає з 4,4 % до 18,0 %, а в останні чотири роки зменшувалася і у 2018 р. дорівнювала 10,5 %.

Динаміка числа засуджених осіб, до яких було застосовано арешт, дещо відрізнялась від динаміки засуджених до попередньої міри покарання, хоча тенденція до зростання частоти її призначення протягом аналізованого періоду також була чітко вираженою (рис. 6).

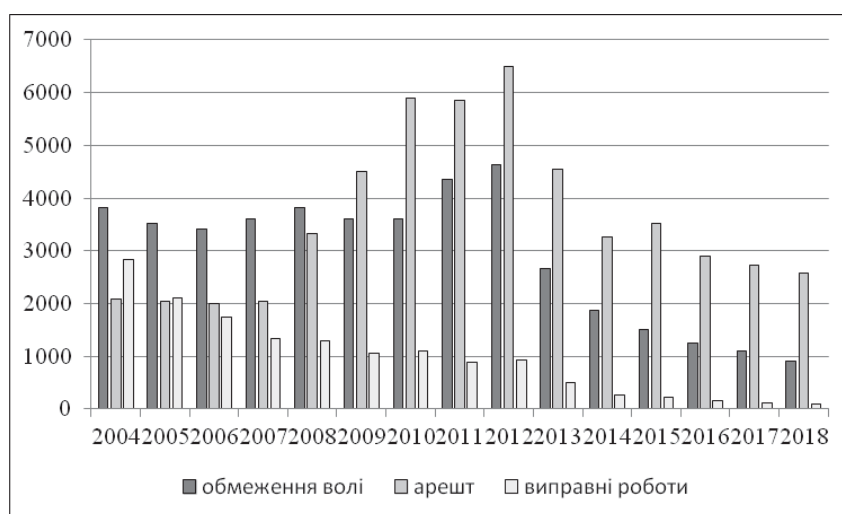

Рис. 6. Динаміка кількості осіб, засуджених до арешту, обмеження волі та виправних робіт в Україні в 2004–2018 рр.

Кількість засуджених цієї категорії протягом 2004–2007 рр. знаходилася на рівні близько 2 тис. осіб. Суттєве зростання цього показника почалося у 2008 р. і продовжувалося до 2012 р. За ці роки чисельність засуджених до арешту збільшилась у 3,2 рази, якщо порівнювати з показником 2007 р., і становила в останньому році цього відтинку часу 6495. Протягом 2013–2018 рр. вона через зазначену вище причину постійно знижувалася і у 2018 р. склала 2584, що у 2,5 рази менше, ніж у 2012 р. Частка осіб, засуджених до арешту, збільшилась з 2,7 % у 2004 р. до 6,9 % у 2012 р. і в подальшому перебула близько цього ж рівня.

Характер динаміки осіб, засуджених до двох зазначених видів покарання, також свідчить переорієнтацію суддів на більш активне застосування покарань, не пов'язаних із позбавленням волі.

Протилежна тенденція була характерна для такого виду покарання, як обмеження волі. Протягом 2004–2010 рр. кількість осіб, яким було призначено це покарання, була відносно стабільною і в середньому за рік складала 3625. У 2011–2012 рр. цей показник трохи зріс (+24 %) і становив у кінці цього відтинку часу 4640 осіб. В останні шість років кількість засуджених до покарання цього виду відповідно до загальної тенденції зменшувалася та у 2018 р. дорівнювала 909. Відсоток зазначених осіб серед усіх засуджених до відбування покарання у 2004 р. складав 4,9 %, у 2007–2008 рр. досяг значення 5,5 %, а в наступні роки переважно зменшувався й у 2018 р. склав 2,2 %. Можна припустити, що зменшення випадків застосування судами цього виду покарання зумовлено двома факторами. По-перше, воно по суті є надто близьким до позбавлення волі, і його застосування суперечить тенденції до гуманізації карної політики держави. По-друге, цей вид кримінального покарання передбачає обов'язкове залученням засудженого до праці, а в сучасних соціально-економічних умовах організація робочих місць для засуджених осіб є доволі проблематичною.

Динаміка числа засуджених до виправних робіт суттєво відрізнялася від динаміки кількості осіб, яким призначалися покарання інших видів. Кількість осіб, яких було засуджено до цього покарання, протягом всього періоду аналізу суттєво зменшувалася. Вона скоротилася з 2828 у 2004 р. до 88 у 2018 р., тобто у 32,1 рази. Відповідно частка осіб, підданих цьому покаранню, серед усіх засуджених до покарання знизилася з 3,6 % до 0,2 %. Що стосується структури засуджених до виправних робіт за строком, на який вони призначені, то протягом 2004–2007¹ рр. вона практично не змінювалася. У середньому 64,3 % осіб було засуджено до виправних робіт на строк до 1 року, а 35,8 % – на строк від 1 року до 2 років включно. Таке масштабне скорочення свідчить про відмову судів від широкого застосування цього виду покарання у нових соціально-економічних умовах, коли більшість осіб, які вчинили злочини, не працюють.

Інші види основного покарання протягом аналізованого періоду призначалися судами значно рідше, тому ми розглянемо лише основні тенденції практики їхнього застосування.

Динаміка числа засуджених до позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю як основного покарання була схожою з динамікою

¹ *Примітка.* З 2008 р. дані щодо кількості засуджених до виправних робіт на різні строки у державній статистичній звітності не відображалися.

засуджених до інших видів основного покарання, які за нових соціально-економічних умов втратили своє значення. Число осіб, засуджених до цього покарання, протягом 2004–2016 рр. зменшилося з 56 до 4. У 2017–2018 рр. до цього виду покарання не було засуджено жодного злочинця.

По суті суди перестали застосувати позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю в якості основного покарання, у зв'язку з чим положення ч. 3 ст. 52 КК України щодо можливості застосування цього виду покарання як основного втрачає сенс.

Кількість осіб, до яких протягом аналізованого періоду застосовувалися такі специфічні види покарання, як службове обмеження для військовослужбовців та тримання у дисциплінарному батальйоні, була протягом 2004–2014 рр. незначною. Число осіб, яким було призначено перше з них, постійно коливалося від 118 до 37, а других – знизилося з 124 до 9. У 2015 р. на тлі масштабних військових дій на Сході країни, призову на військову службу значної кількості осіб відбулося зростання військових злочинів і відповідно числа осіб, яким призначалися ці види кримінального покарання. Натомість уже з наступного року відновилася тенденція скорочення чисельності таких засуджених. Так, кількість випадків призначення службового обмеження для військовослужбовців у 2015 р. становила 247 (у 2,6 рази більше, ніж у попередньому році), а у наступні три роки поступово скорочувалася і у 2018 р. становила 42 особи. Аналогічна динаміка була характерна для кількості осіб, засуджених до тримання у дисциплінарному батальйоні: 2015 р. – зростання до 93 (у 10,3 рази як порівняти з показником попереднього року), 2016 р. – така ж кількість осіб цієї категорії, 2017–2018 рр. – зменшення до 29 засуджених.

Важливою характеристикою практики призначення кримінальних покарань є частота використання такого кримінально-правового інституту, як призначення більш м'якого покарання, ніж передбачено законом (ст. 69 КК України). Динаміка засуджених у 2004–2016 рр., щодо яких було призначено більш м'яке покарання, ніж передбачено законом, представлена на рисунку 7.

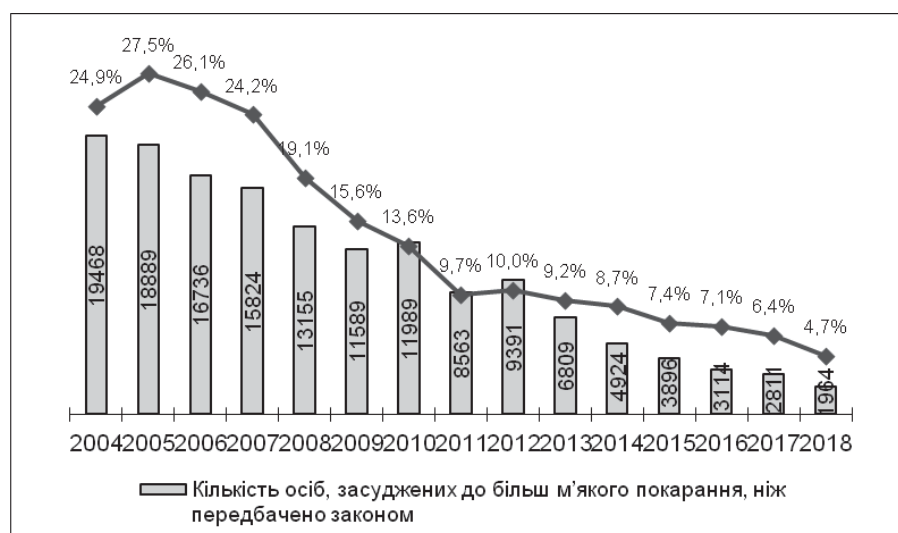

Рис. 7. Динаміка кількості осіб, яким було призначено більш м'яке покарання, ніж передбачено законом, в Україні у 2004–2018 рр.

Протягом майже всього аналізованого періоду спостерігалася тенденція до зменшення числа таких осіб. Їх кількість скоротилася з 19468 до 3114, тобто у 6,3 рази. Відповідно їхня частка серед усіх осіб, засуджених до відбування покарання, зменшилася з 24,9 % до 7,1 %.

Відповідно до ч. 2, 3 ст. 52 КК України в якості додаткових покарань призначаються конфіскація майна, позбавлення військового, спеціального звання, рангу, чину або кваліфікаційного класу, штраф та позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю.

Основним видом додаткового покарання в Україні протягом більшої частини розглядуваного періоду була конфіскація майна. Динаміка кількості осіб, яким було призначено зазначене покарання, мала протягом періоду аналізу характер, схожий динамікою чисельності всіх засуджених (рис. 8). У 2004–2007 рр. цей показник перебував приблизно на одному рівні та становив в середньому 5511 осіб. Після суттєвого зниження у 2008 р. до 4401 у наступні 3 роки він зростав та в 2011 р. становив 6075. У 2012–2016 рр. число осіб, яким було призначено в якості додаткового покарання конфіскацію майна, зменшилося до 1424, що в 4 рази менше, ніж у 2004 р. Частка цих осіб серед всіх засуджених до покарання у 2005–2007 рр. зростає з 7,4 % до 8,7 %, а в наступні роки аналізованого періоду знизилася до 3,2 %.

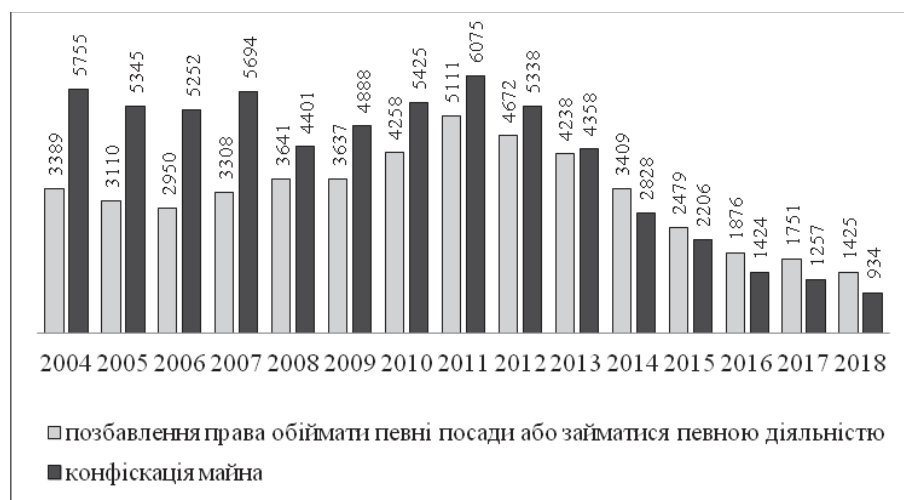

Рис. 8. Динаміка кількості осіб, яких було засуджено до конфіскації майна та позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю в Україні у 2004–2018 рр.

Середня частка тих, хто в якості додаткового покарання був позбавлений права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю, серед усіх покараних, становила за розглядуваний період 5 %. Для динаміки числа таких осіб були характерними аналогічні тенденції, що і для попереднього виду додаткового покарання. У 2004 р. розглядуваний показник дорівнював 3389. Протягом наступних 2 років чисельність осіб цієї категорії знизилася до 2950. У 2007–2011 рр. вона зростає до 5111, а в останні роки зменшилася до 1876. Слід звернути увагу, що після 2013 р. зазначена міра додаткового покарання стала застосовуватися частіше,

ніж конфіскація майна. Протягом періоду аналізу частка засуджених до позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю від усіх засуджених до відбування покарання коливалася в межах від 4 % до 6 %. В останньому році аналізованого періоду вона склала 4,3 %.

Два інші види додаткового покарання – штраф та позбавлення військового спеціального звання, рангу, чину або кваліфікаційного класу – призначалися у 2004–2018 рр. дуже рідко. Всього за ці 15 років до штрафу як додаткового покарання було засуджено 2507 осіб, а до позбавлення військового спеціального звання, рангу, чину або кваліфікаційного класу – 1929, тобто щороку у середньому 167 та 129 осіб відповідно. В останні 5 років їх кількість, як і всіх засуджених, майже постійно скорочувалась та у 2018 р. дорівнювала 61 та 28. Частки осіб, яким були призначені ці покарання, від усіх засуджених до покарання природно були незначними і становили у середньому по 0,2 %.

Практика звільнення засуджених осіб від відбування покарання. Значну частину засуджених осіб суди звільняли від покарання. Протягом 2005–2009 рр. їх чисельність скоротилася з 126719 до 72218 (–43,0 %) (рис. 9). Далі протягом трьох років цей показник збільшився до 80767 (+11,8 %), потім зменшився до 65642 (–18,7 %), а у 2012 р. знову збільшився (69058, +5,2 %). У наступні чотири роки кількість засуджених осіб, звільнених від покарання, постійно скорочувалася і склала у 2016 р. 32192 (у 2,1 рази менше, ніж у 2012 р.). У 2017 та 2018 рр. цей показник суттєво не змінювався (+1,3 % та –2,3 % відповідно). Оцінюючи цю динаміку, слід врахувати, що скорочення числа засуджених осіб, звільнених від покарання, відбувалося на фоні значного зменшення кількості всіх осіб, яких було засуджено за вчинення злочинів.

Показовими є зміни частки осіб цієї категорії серед усіх осіб, яких було засуджено. У 2004 р. вони склали 61,9 % всіх засуджених (найвищий показник за період) і у наступні два роки також перевищували 60 %. У 2007–2008 рр. від покарання було звільнено більше половини засуджених (57,2 % та 53,1 % відповідно). У наступні три роки частка таких осіб скоротилася до 42,5 % і в подальшому коливалася в межах 40–44 %.

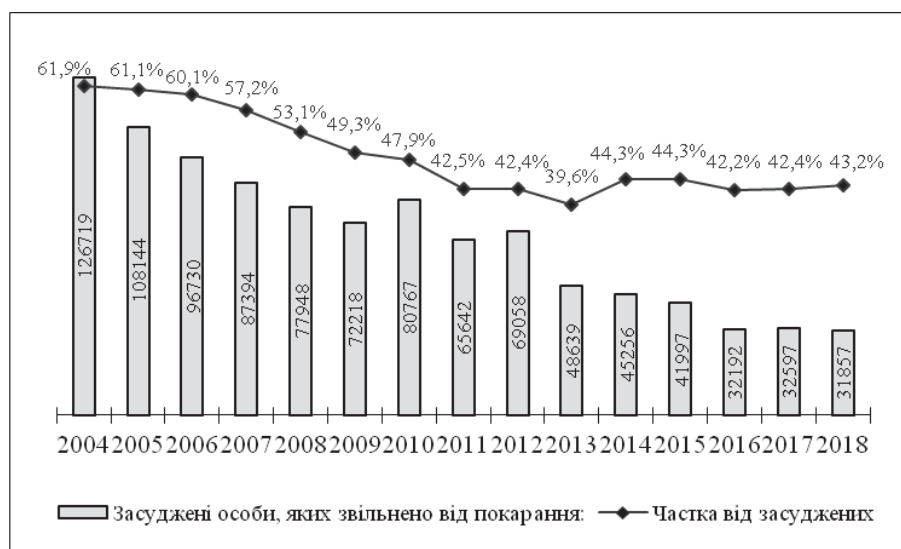

Рис. 9. Динаміка кількості засуджених осіб, яких було звільнено від покарання в Україні у 2004–2018 рр.

У середньому 96 % всіх звільнених від покарання складали особи, звільнені з випробуванням. Чисельність таких осіб у 2004 р. становила 122864 (рис. 10), а в наступні роки майже постійно скорочувалася і у 2018 р. становила 28096 осіб, що у 4,4 рази менше, ніж на початку розглядуваного періоду.

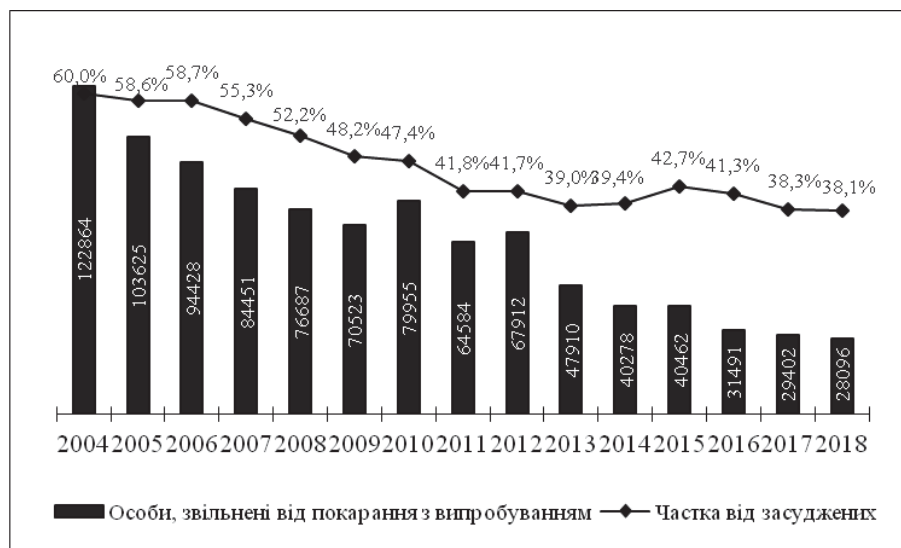

Рис. 10. Динаміка осіб, яких було звільнено від покарання з випробуванням в Україні у 2004–2018 рр.

Звільнення від покарання внаслідок акта амністії та з інших підстав застосовувалося в Україні набагато рідше (рис. 11).

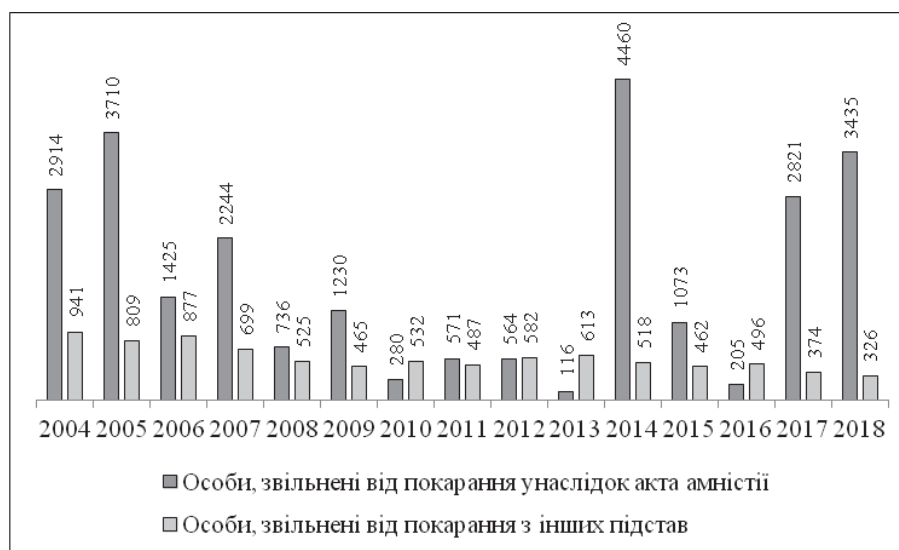

Рис. 11. Динаміка осіб, яких було звільнено від покарання внаслідок акта амністії та з інших підстав в Україні у 2004–2018 рр.

Кількість осіб, звільнених від покарання внаслідок акта амністії, дуже суттєво коливалась. Найбільшою вона була у 2004 р. – 2914, 2005 р. – 3710, 2007 р. –

2244, 2014 р. – 4460 осіб та 2018 р. – 3435. Слід звернути увагу, що на відміну від усіх попередніх років розглядуваного періоду, коли повністю збігалися динаміки числа осіб, щодо яких внаслідок акта амністії було закрито кримінальні провадження, та тих, що були засуджені, але завдяки йому звільнені від покарання, у 2014 р. кількість перших зменшилась у 1,6 рази, а других – зросла майже у 40 разів і суттєво їх перевищила (рис. 12). У 2015–2018 рр. така тенденція продовжилася, і внаслідок амністії суди частіше засуджували злочинців зі звільненням від покарання, ніж закривали щодо них кримінальні провадження.

Число засуджених, яких було звільнено від покарання з інших підстав протягом 2005–2008 рр. знизилось з 941 до 525, а в наступні роки залишалось близько одного рівня та в середньому становило 486.

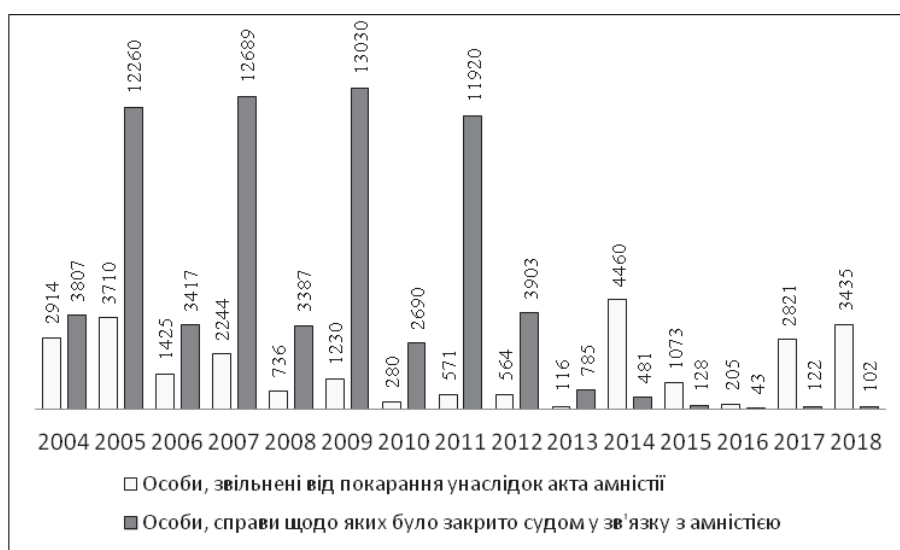

Рис. 12. Зіставлення кількості осіб, справи щодо яких було закрито у зв'язку з амністією, та засуджених осіб, звільнених від покарання внаслідок акта амністії у 2004–2018 рр.

Здійснений аналіз дає підстави для таких висновків:

1. Позбавлення волі було найпоширенішим видом основного покарання в Україні протягом більшої частини аналізованого періоду. Воно призначалось у середньому 47,5 % осіб, засуджених до покарання. Натомість частота застосування цього виду покарання постійно знижувалася. Таке значне скорочення осіб, засуджених до позбавлення волі, є одним із головних напрямів політики призначення кримінальних покарань в Україні.

2. Розподіл осіб, засуджених до позбавлення волі, за строком, на який воно було призначене, виглядав за аналізований період так: від 3 до 5 років – у середньому 36,2 %; від 2 до 3 років – 23,3 %; від 5 до 10 років – 15,9 %; від 1 до 2 років – 15,2 %; до 1 року включно – 7,6 %; від 10 до 15 років – 1,8 %. Таким чином, у середньому майже половина таких осіб засуджувалася до позбавлення волі на строк до 3-х років.

3. Динаміка чисельності всіх категорій осіб, засуджених до позбавлення волі на невеликі строки (до 5 років включно) була в цілому схожою. Слід звернути увагу на суттєве скорочення їх чисельності у 2013–2014 рр., що, ймовірно, було пов'язано зі зменшенням кількості матеріалів кримінального провадження відносно злочинів невеликої та середньої тяжкості, які надходили у ці роки до судів.

4. Перевищення кількості осіб, яким було призначено довічне позбавлення волі, над числом засуджених до 15–25 років позбавлення волі має, на нашу думку, розглядатися як відхилення у практиці призначення кримінальних покарань. Цей факт свідчить про те, що судді здебільшого не вважають покарання у вигляді позбавлення волі на вказаний строк ефективним по відношенню до осіб, які вчинили особливо тяжкі злочини. В таких випадках вони воліють застосовувати вищу на цей час міру покарання – довічне позбавлення волі. Можна припустити, що серед суддів залишається поширеною схема покарання за особливо тяжкі злочини, яка встановилася ще за радянських часів, і включає позбавлення волі на строк до 15 років або смертну кару. Сьогодні смертна кара замінюється довічним позбавленням волі.

5. Штраф був другим за частотою призначення видом основного покарання. Слід зазначити, що протягом аналізованого періоду частка штрафу серед усіх мір покарання збільшилася у 3,3 рази, і у 2016–2018 рр. суди призначали його частіше, ніж позбавлення волі. Таким чином, штраф стає одним із найбільш ефективних видів покарання в ринковому суспільстві, оскільки така міра відповідає фундаментальним засадам, на яких воно будується. При цьому дуже важливе значення має розмір штрафу, його адекватність тяжкості вчиненого злочину. На жаль, у сучасній судовій статистиці дані щодо розміру присуджених штрафів відсутні, що не дозволяє оцінити цей важливий аспект практики застосування штрафів. На наше переконання, це є суттєвою прогалиною статистики судимості в Україні, яка має бути усунена.

6. Все частіше застосовувалися такі види основного покарання, як громадські роботи та арешт, які відповідають сучасним економічним та соціальним відносинам і, ймовірно, в перспективі будуть застосовуватись судами все активніше.

7. Конфіскація майна є головним видом додаткового покарання, яке застосовувалось у 2004–2018 рр. у середньому щодо 51,1 % осіб, засуджених до додаткового покарання. Слід зазначити, що ліберальна правова доктрина, яка утверджується в Україні, негативно ставиться до цього виду покарання, вбачаючи в ньому порушення фундаментальних основ права власності, що проявляється в тенденції до обмеження застосування конфіскації майна у судовій практиці.

8. Позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю в якості додаткового покарання застосовувалося протягом аналізованого періоду у середньому щодо 44,9 %. За умови істотного збільшення у зазначений період числа осіб, притягнутих до кримінальної відповідальності за розкрадання, господарські та посадові злочини, більшість яких вчиняються з використанням посадового або службового становища, слід визнати, що зазначений вид додаткового покарання застосовувався судами явно недостатньо.

Вкрай рідке засудження до штрафу в якості додаткового покарання свідчить, на нашу думку, про те, що суди за сучасних умов розглядають його передусім як вид ефективного основного покарання.

9. У середньому 48,8 % всіх засуджених осіб були звільнені від покарання. Абсолютна їх більшість отримували звільнення з випробуванням. Частка осіб, яких було звільнено від покарання внаслідок акта амністії, в різні роки суттєво коливалась.

10. Протягом зазначених років в Україні мала місце тенденція щодо зменшення рівня караності злочинців. У якості факторів, що зумовили цю тенденцію, можна вказати на зменшення звинувачувального ухилу, який в попередні роки панував у судовій практиці; прагнення суддів до гуманізації політики призначення кримінальних покарань; суттєве зниження рівня діяльності працівників слідчих та оперативних підрозділів національної поліції; соціально-економічні та організаційні труднощі, які мають місце у системі виконання кримінальних покарань і змушують суди обмежувати їх застосування; підвищення рівня судового та адвокатського контролю за якістю підготовки матеріалів кримінальних справ, що призводить до неприйняття значної їх кількості до розгляду.

Не слід поспішати негативно оцінювати тенденцію послаблення кримінальної репресії в Україні. По-перше, така тенденція має загальносвітовий характер, тобто є характерною для більшості країн, зокрема європейських. Очевидно, обраний Україною напрям розвитку в бік наближення до європейських стандартів кримінально-правової політики передбачає дотримання зазначеної тенденції. По-друге, гуманізація політики призначення кримінальних покарань – це тривалий процес, результати якого можна об'єктивно оцінити тільки через доволі значний проміжок часу. Безсумнівною є необхідність подальшого моніторингу практики застосування кримінальних покарань, більш глибокого дослідження її як суттєвого фактору впливу на криміногенну ситуацію в країні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Freda Adler*. Nations Not Obsessed With Crime (Publications of the comparative criminal law project). Littleton/Colorado. Fred B. Rothman, 1983.
2. *Кулик О.Г.* Злочинність в Україні: тенденції, закономірності, методи пізнання: монографія. Київ: Юрінком Інтер, 2011. 288 с.
3. *Кулик О.Г., Наумова І.В., Бова А.А.* Злочинність в Україні: фактори, тенденції, протидія (2002–2014 рр.): монографія. Київ: ДНДІ МВС України, 2015. 364 с.
4. *Кулик О.Г., Наумова І.В.* Засудження та покарання осіб, що вчинили злочини в Україні: сучасні тенденції. Наука і правоохорона. 2017. № 3. С. 118–125.
5. Звіт про осіб, притягнутих до кримінальної відповідальності, та види кримінального покарання. Форма № 6 (річна): затверджено наказом Державної судової адміністрації України від 23.06.2018 № 325 за погодженням з Державною службою статистики України.

REFERENCES

1. *Freda Adler*. (1983). Nations Not Obsessed With Crime (Publications of the comparative criminal law project). Littleton/Colorado. Fred B. Rothman [in English].
2. *Kulyk O.H.* (2011). Zlochynnist v Ukraini: tendentsii, zakonmirnosti, metody piznannia: monohrafiia. "Crime in Ukraine: Trends, Patterns, Cognition Methods": A Monograph Kyiv: Yurinkom Inter. 288 p. [in Ukrainian].
3. *Kulyk O.H., Naumova I.V., Bova A.A.* (2015). Zlochynnist v Ukraini: faktory, tendentsii, protydiia (2002–2014 rr.): monohrafiia. "Crime in Ukraine: Factors, Trends, Counteraction (2002–2014)": Monograph. Kyiv: DNDI MVS Ukrainy. 364 p. [in Ukrainian].
4. *Kulyk O.H., Naumova I.V.* (2017). Zasadzhennia ta pokarannia osob, shcho vchynyly zlochyny v Ukraini: suchasni tendentsii. "Condemnation and punishment of perpetrators of crimes in Ukraine: current trends". Nauka i pravookhorona. No. 3. P. 118–125 [in Ukrainian].
5. Zvit pro osob, prytyahnutykh do kryminalnoi vidpovidalnosti, ta vydy kryminalnogo pokarannia. Forma № 6 (richna). Zatverdzheno nakazom Derzhavnoi sudovoi administratsii Ukrainy vid 23.06.2018

© Kulyk Oleksandr, 2019

№ 325 за погодженням з Derzhavnoiu sluzhboiu statystyky Ukrainy. “Report on criminal charges and types of criminal penalties”. Form No. 6 (annual). Approved by the Order of the State Judicial Administration of Ukraine dated 23.06.2018 No. 325 in agreement with the State Statistics Service of Ukraine [in Ukrainian].

UDC 343.97

Kulyk Oleksandr,
Doctor of Juridical Sciences, Senior Researcher,
Head of the Research Laboratory, State Research
Institute MIA Ukraine, Kyiv, Ukraine,
ORCID ID 0000-0002-5172-8996

KEY TRENDS OF POLICY ASSIGNING OF CRIMINAL PENALTIES IN UKRAINE

The work is devoted to the analysis of the practice of determine criminal punishment of various types to convicts, as well as their release from punishment for the period 2004–2018. In particular, the structure of persons sentenced to criminal punishment by the type of basic punishment assigned to them was examined. The dynamics of the number of persons sentenced to types of criminal punishments appointed by the courts is most often described – imprisonment for a fixed term, fine, arrest, public works, restriction of liberty. The structure of persons sentenced to d imprisonment for a fixed term is disclosed according to the term for which it is appointed, and the changes that occurred in it during the specified period.

The practice of sentencing additional punishments by the courts – confiscation of property; deprivation of military, special rank, rank or qualification class; a fine and deprivation of the right to occupy certain positions or engage in certain activities.

The widespread use by the courts the release of convicts from punishment has been established, the vast majority of which are persons released with probation. Significant fluctuations in the number of persons released from punishment due to amnesty, a small number of those who were released from punishment on other grounds, were noted.

It is determined that the main trend in the practice of assigning criminal punishments is its humanization. It manifests itself in a significant reduction in the number of persons sentenced to imprisonment for a fixed term, restriction of liberty; almost complete refusal to appoint correctional labor; the increase in the number of people sentenced to milder types of criminal punishment – fines, community service, arrest. Despite a slight decrease in recent years, the number of persons released with probation remains significant. It is concluded that it is currently impossible to accurately assess the impact of such trend on the criminal situation in Ukraine. This is a lengthy process and its consequences for the state of crime in the country can be assessed only after a certain time.

Keywords: criminal punishment, type of criminal punishment, criminal sentencing policy, basic and additional criminal punishments, imprisonment, fine, arrest, community service, release from punishment and serving it, release from punishment with probation.

Отримано 22.08.2019

© Kulyk Oleksandr, 2019